

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-4-104-4>

УДК 811.161.2

Бичкова Т.С.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ГРАМОТИ XIV–XV СТ. ЯК МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ЧИСЛІВНИКА В КУРСІ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

Анотація. У статті йдеться про важливість залучення в курсі «Історична граматики української мови» ілюстративного матеріалу з грамот XIV–XV ст., зокрема під час вивчення теми «Історія становлення числівника». Запропоновано варіанти вправ і завдань із використанням прикладів з текстів грамот. При цьому наголошено на важливості наведення не окремих словоформ, як це узвичаєно в більшості підручників та навчальних посібників з історичної граматики, а мікроконтекстів, які сприяють кращому розумінню особливостей функціонування числівників у староукраїнській мові. Багата на числівники мова українських грамот також дає змогу формулювати завдання, що покликані «відволікти» студентів від суто граматичного аналізу (наприклад, визначити, яку кількість позначають дробові утворення з *поль*, з'ясувати рік написання грамоти тощо). Зроблено висновок, що залучення текстів грамот XIV–XV ст. як дидактичного матеріалу на заняттях з історичної граматики української мови сприяє кращому розумінню історичних мовних процесів і свідчить про нерозривний зв'язок історії мови з історією українського народу.

Ключові слова: грамоти XIV–XV ст., історична граматики, кількісні числівники, порядкові числівники, словоформа, контекст.

Bychkova Tetyana

Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University

CHARTERS OF THE XIV–XV CENTURIES AS A MATERIAL FOR STUDYING THE HISTORY OF THE NUMERAL FORMATION IN THE COURSE “HISTORICAL GRAMMAR OF THE UKRAINIAN LANGUAGE”

Summary. The article deals with the importance of using the illustrative material from the charters of the XIV–XV centuries, in particular, when studying the topic “The history of the formation of the numeral” in the course “Historical grammar of the Ukrainian language”. The paleographic-linguistic research of these landmarks continues from the second half of XIX century up to nowadays. However, they have not been studied in the linguodidactic aspect. Taking into account the style of the official documents of the Ukrainian charters, they contain numerals of all semantic classes – cardinal (proper-cardinal, indefinite-cardinal, collective, fractional) and ordinal, the word-formation of which reflects both the old features of declension and new trends to the unification of their forms. The article suggests the variants of exercises and tasks using examples from the texts of charters. At the same time noted the importance of pointing not individual word forms, as is customary in most textbooks and teaching aids on historical grammar, but microcontexts that contribute to a better understanding of the features of the functioning of the numerals in the old Ukrainian language. The presence in the texts of the landmarks of almost all simple structure numerals involves contexts with them in exercises to determine the types of conjugation of numerals, clarification of peculiarities of word formation, connection with nouns, the origin of endings (etymological or secondary origin), etc. The variety of complex and composed cardinal and ordinal numerals certified in merit certificates allows us to introduce microcontexts with them in such tasks, which are associated with commenting on the features of the use of these numerals, explaining their creation, determining the sequence of formation of modern forms in the process of language development, etc. The language of the Ukrainian charters that is rich in numerals also allows us to formulate tasks that are designed to “distract” students from purely grammatical analysis (e.g., determine what number denotes fractional formations with *the half* (*поль*), find out the year when the charters was written, etc.). It is concluded that the use of the texts of charters of the XIV–XV centuries as a didactic material in the lessons on the historical grammar of the Ukrainian language contributes to a better understanding of the historical linguistic processes and convincingly demonstrates the inseparable connection of the history of language with the history of the Ukrainian people.

Keywords: charters of the XIV–XV centuries, historical grammar, cardinal numerals, ordinal numbers, word form, context.

Постановка проблеми. Важливим джерелом вивчення історії української мови є писемні пам'ятки, які засвідчують особливості мовної системи певної доби. XIV – кінець XVIII ст. – це той період розвитку мови (староукраїнської, або за іншою термінологією – середньоукраїнської), коли завершилося формування звукової системи, розвинулися й усталилися специфічні морфологічні риси. Найяскравішими ре-

презентантами мови того часу є пам'ятки ділового письменства – грамоти, дослідження яких і на сьогодні залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Палеографічно-лінгвістичне вивчення пам'яток почалося ще з другої половини XIX ст. і триває до сьогодні. Свого часу грамоти були об'єктом наукових зацікавлень П. Житецького, В. Розова, І. Свенціцького, М. Пещак, В. Русанівського

та ін. З-поміж останніх праць, присвяченим цим пам'яткам, варто відзначити публікацію І. Царалунги «Грамоти як репрезентанти староукраїнської мови XIV–XV ст.», у якій авторка аналізує ступінь дослідженості грамот і робить висновок про недостатній рівень їх опрацювання [6, с. 265].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Грамоти XIV–XV ст. є, на нашу думку, не лише важливою джерельною базою для наукових студій у галузі історії мови. Не менш вагому роль вони відіграють у лінгводидактиці, зокрема під час вивчення курсу «Історична граматики української мови», проте в такому аспекті (лінгводидактичному) їх ще не розглядали. Та й загалом, як слушно зауважує О. Крижанівська, «особливості викладання мовних курсів історичного характеру – старослов'янської мови, історичної граматики, історії української літературної мови... – практично ніколи не були фактом особливого наукового зацікавлення» [3, с. 2].

Мета статті – показати лінгводидактичний потенціал грамот XIV–XV ст. для курсу «Історична граматики української мови» під час вивчення теми «Історія становлення числівника», запропонувати види завдань із залученням ілюстративного матеріалу з пам'яток.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з особливостей мови українських грамот XIV–XV ст. є наявність у текстах числівників усіх семантичних розрядів – кількісних (власне-кількісних, неозначено-кількісних, збірних, дробових) та порядкових, у словотворенні та словозміні яких відображені як давні риси, так і нові тенденції до уніфікації їх форм.

Аналіз підручників та навчальних посібників з історичної граматики української мови, виданих за останні роки, свідчить, що більшість практичних завдань зорієнтовані на розгляд окремих ізольованих від контекстів форм або словосполучень староукраїнської мови. Мікроконтексти з числівниками використовують, як правило, у підсумкових узагальнювальних вправах, завданням яких є морфологічний розбір цієї частини мови. При цьому лише окремими прикладами засвідчено функціонування квантитативів у мові грамот XIV–XV ст. Відповідно, після вивчення теми у студентів попри засвоєння основних знань про походження, словотворення та словозміну числівників формуються досить поверхові уявлення про умови їх функціонування у конкретні періоди розвитку української мови. Важливо пояснити та продемонструвати на прикладах, що причинами фіксації у писемних пам'ятках слів із числовим значенням були зокрема культурні, політичні, економічні відносини. Як зазначає Т. Лукінова, саме «торгівля, культурні, політичні відносини сприяли уніфікації засобів вираження кількості» [4, с. 23].

Кількісні числівники. У грамотах XIV–XV ст. вживаються майже всі прості кількісні числівники на позначення від одного до десяти, а також сто і тисяча у різноманітних відмінкових формах. Відповідний ілюстративний матеріал доцільно включити до вправ на визначення типів відмінювання, з'ясування особливостей словозміни, походження відмінкових закінчень тощо. Напр.: У наведених реченнях знайдіть прості кількісні числівники, визначте, до якого типу відмінювання вони належать. З'ясуйте походження відмін-

кових закінчень (етимологічне або вторинного походження): 1. от сто лисиць десать гроши, от сто овчины сураннии четьри гроши, от сто кожи ягначїхъ два гроши (гр. 1408). 2. коупилъ панъ петръ радїцьовскїи дѣдицтво ... за сто гривень вѣснихъ (гр. 1366). 3. Продалъ есми пану Григорю Тунькелю Патрикеевичу полѣ свое за сем копь грошеи широкихъ чesное монеты (гр. 1347). 4. ...ино тогъ мае(т) заплоти(т) Господарю его милости Князю Великому Олигарду десе(т) рублевъ грошеи, а пану Григорю мает заплоти(т) пя(т) рублевъ грошеи, не вступуючи у право (гр. 1347). 5. а с того имѣеть князю служити трими стрѣлци (гр. 1378). 6. а ис того имаюг. намъ служи(т) и нашимъ намѣсткомъ ѡнъ и его дѣти и его щаткове копиемъ а шестью стрѣлцевъ гдѣ коли намъ будетъ надобно (гр. 1399). 7. Што на кременьцы подано три фуклери а чотыри про(х)ницы... а пищаль одна (гр. 1480–1484). 8. и въ тїж дни да са давать Братїамъ на трапезѣ по единомъ по чръпалѣ того вина (гр. 1430). 9. а напередъ намъ маюг дати на годъ тисачу золотыхъ вгорскихъ (гр. 1487) [2; 5].

Запропонований фактичний матеріал допоможе студентам зробити висновок, що кількісні числівники найчастіше вживалися з назвами на позначення грошових одиниць. Окремо варто пояснити, що словосполучення **служити трими стрѣлци, шестью стрѣлцевъ** означали необхідність давати у чиєсь розпорядження воїнів-стрільців.

Зважаючи на те, що у становленні сучасних форм найважливішу роль відіграв числівник *два*, флексії якого поширилися на інші мовні засоби вираження кількості, варто окремо з'ясувати специфіку його вживання у текстах грамот. Пропонуємо таке завдання: *Проаналізуйте особливості функціонування числівника дѣва / дѣвѣ у пам'ятках староукраїнської мови. Поясніть його зв'язок з іменниками:* 1. А се а. князь. левъ. вызвали есмь. с литовської землѣ два братѣнца. тутениа. а монтеська (гр. до 1301). 2. А питъ могоричъ оу аньдрѣка оу дому льсого. за двѣ гривнѣ вѣснии меду за гривну. а пива за гривну (гр. 1366). 3. Узрѣвши есми на вѣрную службу Драгумиру и на Некрину, дали есми имъ двѣ селѣ на имя село Старуна, а другое село Новое (гр. 1378). 4. Мы великий князь витовтъ. дали. есмо сою нашу грамоту бедриху. што держить ѡ(т) насъ двѣ селищи (гр. 1392–1429). 5. ... и мы имъ двема ѡстали винъны ша(х)ну сто копь гроше(и) и три(д)ца(т) копь и шесть копь (гр. 1487). 6. ...и дадо(х) монастиру... двѣ селѣ (гр. 1422). 7. а хотарь тѣмъ дво(м) селамъ. да будетъ по старыми хотары (гр. серед. XV ст.) [2; 5].

Грамоти засвідчують різні етапи перетворень числівників на позначення десятків і сотень у напрямку від складених конструкцій до складних. Найчастіше такі утворення вживалися на позначення кількості грошових одиниць або були компонентами порядкових числівників на позначення дат. Пропонуємо таке завдання для аналізу цієї групи слів: *У наведених прикладах знайдіть кількісні числівники на позначення десятків і сотень. Прокоментуйте особливості їхнього вживання та відмінювання у пам'ятках давньо- та староукраїнської мови. Визначте послідовність становлення сучасних форм. Поясніть фонетичні процеси.* 1. ... от сто кожи скотїихъ патнадесате гроши. ... а на сторожу от каждого воза по дванадесате грош (1408).

2. Продаць есми пану Григору Тунькелю Патрикеевичу полѣ свое за сем копь грошеи широкихъ честное монеты, личачи оу копу по шистидесят грошеи широкихъ... (гр. 1347). 3. А мають намъ дати на божье нарощенье семдесятъ золотыхъ... (гр. 1489). 4. ѿ(т) сто кожи котіихъ пятнадесате гроши (гр. 1408). 5. а кто иде(т)... оу дсы тридесате грошь... (гр. 1408). 6. да будетъ на немъ клятва святыхъ триста и осмнадесать отецъ (1444). 7. А дани по(л)трети колоды у стожьку а мыта при(и)де(т) копь з два(д)цать на годъ а у волости чловековъ по(л)четве(р)та ста а на месте дворовъ тридцать (гр. 1480-1484). 8. А сего году первого мают намъ дати на светого михаила день патсотъ золотыхъ (1487) [2; 5].

Розглядаючи історію числівників, варто звернути увагу на одну з особливостей позначення складених величин у пам'ятках староукраїнської мови – віднімання одиниць від десятків або сотень за допомогою прийменника **без**. В українських грамотах XIV–XV ст. теж фіксуємо подібні мовні формули, як-от: А сеньку момо(т)ливому девеносто копь бе(з) копы (гр. 1487). а се я панъ михаило. иваночъ. заставилъ свое село. черепные. григореву сну двдвского. осташкови. а къ пана ходковъ руцѣ лоевича. **во. ѿ. гривень без одной гривны** (гр. 1386). А писана оу Полоцку... по Божьему нарощеньи выпшло лѣтъ **тысяча и четьриста без одного лѣта** (гр. 1399). ть есть продаць за **л. копь. русскихъ. без дву копу** (гр. 1400) [2; 5]. Вважаємо, що залучення до вправ прикладів із такими зворотами дасть студентам змогу не лише прокоментувати словотвірні й морфологічні особливості числівників, а й «відволіктися» від суто граматичного аналізу, з'ясуовуючи, яку кількість позначають подібні конструкції.

Значний інтерес для вивчення історії становлення мовних засобів на позначення кількості становлять зафіксовані у грамотах дробові числівники. Утворення на **-ина** у пам'ятках засвідчуємо лише поодинокими прикладами: ... его Милость пожаловаль далъ намъ тую **третину** земли церковную вѣшно и непорухомо... (гр. 1499) [5]. Найбільшою ж за кількістю є група колишніх сполучень з **поль**. При цьому у мові грамот відзначаємо як збереження давніх складених конструкцій, так і витворення нових складних слів. Наявний фактичний матеріал доцільно, на нашу думку, включити до такого завдання: *У наведених контекстах знайдіть дробові числівники. Проаналізуйте їхню структуру. Визначте, яку кількість вони позначають (в останньому реченні визначте рік написання грамоти). З'ясуйте, які з цих числівників функціонують у сучасній українській мові, прокоментуйте етапи їх витворення. Поясніть фонетичні зміни, що в них відбулися.* 1. а кто име(т) повезти сукно... оу бани ѿ(т) гривну польвтора гроша (гр. 1408). 2. привѣсили есмо н(ш)ю печать подѣ л(т)ы ржѣтва х(с)ва тисача лѣ(т) и д. ста лѣ(т) и польдьяноста (гр. 1445). 3. ... а идеть сѣ того жеребья полколоды меду, а полведра, а полбобьяра, а полтора вѣска (гр. 1362-1392). 4. Аданипо(л)третиколодыустожькуамыта при(и)де(т) копь з два(д)цать на годъ а у волости чловековъ по(л)четве(р)та ста ... (гр. 1480-1484). 5. ...а жита польчетве(р)ты стирѣты а у стирѣте по двесте копь ржи (гр. 1480-1484). 6. ...прода-

ли есмо мито луцкое жидови ша(х)ну пегоховичу и сеньку момо(т)ливому на три годы на го(д) по по(л)тори тисачи копь по по(л)третадцяти копь широки(х) гроше(и) (гр. 1487). 7. А изъ рашковской волости. приходитъ поль. третья ста коло(д) (гр. між 1386-1418). 8. панъ староста... взалъ на твоѣ потреби. л. гривенъ и поль третью гривны (гр. між 1386-1418) [2; 5].

Під час виконання цього завдання потрібно наголосити на тому, що попри збереження в сучасній українській літературній мові лише числівників *півтора / півтори, півтораста*, більшість інших утворень на **поль** є живим фактом окремих наріч. Так, С. Бевзенко зазначав, що подібні архаїчні форми дробових числівників вживаються в південно-західних, а частково і в поліських діалектах, зокрема у карпатських, галицько-буковинських, західноволинських, волинсько-поліських говірках [1, с. 118].

Порядкові числівники. Аналізуючи порядкові числівники першого десятка, зафіксовані у грамотах XIV–XV ст., акцентуємо увагу студентів зокрема на тому, що числівник **първыи** послідовно вживався у своїй давній формі, ще не ускладненій суфіксом вищого ступеня порівняння **-ш-**: А се управили(с)мо по правило(м) сѣтыхъ ѿ(т)цѣ, и **пе(р)выхъ** цареи хр(с)тіа(н)ски(х) (гр. 1301). А сего году **первого** мают намъ дати на светого михаила день патсотъ золотыхъ (1487) [2; 5]. Наведені приклади підтверджують висновок науковців про те, що сучасна форма *перший* з'явилася у пам'ятках лише наприкінці XV ст.

Числівник **другий** повністю витіснив давній **въторыи**, що й відбиває мова грамот, напр.: а писа(н) оу троцѣхъ. оу четвергѣ **другоѣ недѣли** велико(г) поста... (гр. 1401) [5].

Загалом на матеріалі українських грамот можна вивчати особливості відмінювання порядкових числівників, визначати структурні групи (нечленні / членні; нестягнені / стягнені форми). Для цього завдання доцільно використати такі контексти з порядковими числівниками, як-от: А что княз(ь) Михаило на **первомъ перемирь(е), на другомъ, и на третьемъ** которая. буд(е)тъ мѣста пограбил в нашей очинѣ... (гр. 1371). А на **четверты(и) годъ** такъжо по тому жъ маю(т) намъ давати (гр. 1489). 4. ... на **първыи год полтори тисачи копь...** а на **другии год** також а на **третии годъ** только жъ (1487). А писана оу Полоцку, оу четвергѣ **четвертоѣ недѣли поста**, Марта оу **шестыи днѣ...** (гр. 1399). Писан(ъ) лист(ъ), у Полотскоу лѣта отъ Рожества Х(в)ва **тысячюоу трисотного ѿсмдесатого третего**, м(с)ца Маа **патога дна** (гр. 1383) [2; 5] тощо.

Окрему увагу варто приділити складним і складеним порядковим числівникам, які найчастіше вказували на рік написання пам'ятки і вживалися, як правило, на початку або в кінці тексту. Засвідчені у грамотах утворення дають можливість відстежити послідовність становлення сучасних форм. Так, наприклад, з-поміж числівників другого десятка фіксуємо ті, що зберегли давнє відмінювання у першій частині, напр.: А на потверженье сему нашему листу привѣсили есмы печать нашего королевѣства подѣ лѣты ржѣтва хсва. **тысача лѣтъ и четьре сѣта лѣтъ первого на дцатого лѣта** (1411). писанъ оу перевалехъ семой тисачи деват сот чотырдесятюоу лѣта

мисаца авгоуста **семого надцат дна** (1440). Писан у Зьвинячой, июля **четверьтогонадцать дня** (1459). писан февраля **девятогонадцать дня** (1450) [5] тощо. Інші ж порядкові числівники вже наближені до форм сучасної української мови, як-от: ... оу сочавѣ оу лѣто шестотысячное деватъсотъ и **шестынадесатое лѣто** (1408). ... писанъ въ Троцохъ подѣ лѣты Божиего нароженія тисеча чотыриста деведесатъ осмое месеца Сентебрии **пятнадцатый день** инѣдиктъ четвертый (1498) [5].

Також під час викладання теми вважаємо за необхідне звернути увагу студентів на походження порядкових числівників, що позначають чотири і дев'ять десятків. Якщо з-поміж кількісних числівників у пам'ятках XIV–XV ст. вживалися здебільшого форми **сорок**, **дев'яносто**, то порядкові утворені від форм **четыре десятые** та **девять десятъ**, напр.: ... писанъ въ Троцохъ подѣ лѣты Божиего нароженія тисеча чотыриста **деветдесатъ** осмое (гр. 1498). писанъ оу перевалехъ семой тисачи деват сот **чотырдесятото** лѣта мисаца авгоуста семого надцат дна (гр. 1440) [5]. Порядкові числівники на позначення інших десятків здебільшого збігаються з тими, що функціонують у сучасній українській мові, як-от: Писан(ъ) лист(ъ), у Полотскоу лѣта отъ Рожества Х(в)ва тисачного **осмдесатото** третего, м(с)ца Маа пятаго дна (гр. 1383) [2]. Крім того, спостерігаємо поширення фонетичних процесів, властивих числівникам **двадцятый**, **тридцятый**, і на інші порядкові числівники: подѣ лѣтомъ бжъя нарожѣнъя тисачего триисотъ **шистьцатото** шестого. коупиль панъ петръ радѣвовский дѣдицтво (гр. 1366) [2].

Як ми вже зазначали, за допомогою складених порядкових числівників позначали дату написання грамот. У таких конструкціях майже всі компоненти могли бути порядковими, зокрема на позначення десятків, сотень і тисяч, напр.: Писан(ъ) лист(ъ), у Полотскоу лѣта отъ Рожества Х(в)ва **тисачного трисотного осмдесатото третего**, м(с)ца Маа пятаго дна (гр. 1383). въ лѣто **шиститисачноу**. и **ѡ. й. сотноу деваносто. третек.** на памать сѣаго мученика ѳимѡа... (гр. 1385). Въ лѣто **шести**

тисачноу шистьдесатъ семок. купиль панъ петрашъ дѣдицтво в анѣны радивонѣковоѣ (гр. 1359) [2]. Проте вже досить частими є записи, що усталилися в сучасній українській мові – лише з останнім порядковим компонентом, напр.: а писа(н) оу троцѣхъ. оу четвергъ... подѣ лѣ(т) по рож(с)твѣ хвѣ **тиса(ч) и чтриста и первоѣ лѣ(т)** (гр. 1401). А дана грамота оу бохури. по бжѣкомъ нарожѣнѣѣ **тисачю лѣт. и .т. лѣт. и сѣмъдесатъ лѣт. и осмоу лѣт** (1378). а писанъ листъ у коломыи. оу тыжѣднѣ по сѣмъ михаилѣ. листъ сѣ пишеть подѣ лѣты рѣжства хва. **ѡ. лѣ(т). и .т. лѣ(т) и деваносто. лѣ(т). и осмоу лѣ(т)** (гр. 1398) [2; 5].

Як бачимо, грамоти XIV–XV ст. дають багатий ілюстративний матеріал для вивчення історії порядкових числівників. Усі наведені вище контексти можемо об'єднати, наприклад, у таку вправу: *Прокоментуйте особливості вживання порядкових числівників у староукраїнській мові. Визначте послідовність становлення сучасних форм.* Додатковим може бути завдання щодо визначення реальної дати укладання грамот з такими записами: въ лѣто **шиститисачноу. и ѡ. й. сотноу деваносто. третек.** на памать сѣаго мученика ѳимѡа... (гр. 1385). Въ лѣто **шести тисачноу шистьдесатъ семок.** купиль панъ петрашъ дѣдицтво в анѣны радивонѣковоѣ (гр. 1359). оу сочавѣ **оу лѣто шестотысячное деватъсотъ и шестынадесатое лѣто** (1408) [2; 5]. Виконати це завдання студенти зможуть, якщо візьмуть до уваги, що датування у грамотах нерідко велося за літочисленням від «створення світу» (тобто необхідно відняти 5508 р.).

Висновки і перспективи. Отже, українські грамоти XIV–XV ст. відіграють важливу роль в опануванні курсу «Історична граматики української мови». Залучення текстів пам'яток як дидактичного матеріалу на практичних заняттях сприяє кращому розумінню історичних мовних процесів і засвідчує нерозривний зв'язок історії мови з історією українського народу. Перспективу досліджень вбачаємо у подальшому з'ясуванні лінгводидактичних можливостей грамот під час вивчення історико-лінгвістичних дисциплін. зокрема історичної граматики української мови.

Список літератури:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 348 с.
2. Грамоти XIV ст. Київ : Наук. думка, 1974. 256 с.
3. Крижанівська О. Формування лінгвістичних компетенцій на заняттях з історичної граматики української мови. URL: <https://cutt.ly/CHjIMu8>
4. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ : Наук. думка, 2000. 372 с.
5. Українські грамоти XV ст. Київ : Наук. думка, 1965. 164 с.
6. Царалунга І. Грамоти як репрезентанти староукраїнської мови XIV–XV ст. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2017. Вип. 12. С. 263–266.

References:

1. Bevzenko S. P. (1980) *Ukrayinska dialektologiya* [The Ukrainian dialectology]. Kyiv: Vyshha shkola. (in Ukrainian)
2. Gramoty XIV st. (1974) [Charters of XIV century]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
3. Kryzhanivska O. Formuvannya lingvistychnykh kompetencyj na zanyattiyakh z istorychnoyi gramatyky ukrayinskoyi movy [Formation of linguistic competencies in classes on historical grammar of the Ukrainian language]. Retrieved from: <https://cutt.ly/CHjIMu8> (in Ukrainian)
4. Lukinova T. B. (2000) *Chyslivnyky v slov'yanskykh movakh (porivnyalno-istorychnyj narys)* [Numerals in Slavic languages (comparative-historical essay)]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
5. *Ukrayinski gramoty XV st. (1965)* [Charters of XV century]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
6. Czaralunga I. (2017) *Gramoty yak reprezentanty staroukrayins'koyi movy XIV–XV st.* [Charters as representatives of the old Ukrainian language of XIV–XV centuries]. *Aktualni problemy filologiyi ta perekladознавства* [Current issues of philology and translation studies], vol. 12, pp. 263–266.